

Василь Кононенко
Київ

РЕЦЕПЦІЯ ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТОВОГО ПРАВА
У ГЕТЬМАНЩИНІ
НАПРИКІНЦІ 1680-х – ПОЧАТКУ 1760-х рр.:
МОДЕРНІЗАЦІЯ ЧИ ВІДСТОЮВАННЯ «СТАРИЗНИ»?

У статті проаналізовано рецепцію Литовського Статуту в праві та судочинстві Гетьманщини наприкінці 1680-х – початку 1760-х рр. В дослідженні верифікується робоча гіпотеза, що революція 1648 р. стала запереченням Військом Запорозьким «старого порядку» в Речі Посполитій, зокрема й використання у судочинстві Литовського Статуту; з гетьманату І. Мазепи спостерігається виразна тенденція до запозичення зазначеного права як основи в регулюванні відносин у суспільстві; подальша успішна рецепція литовського статутного права перетворила його на найважливіший сегмент «малоросійського права». Хоча статутове право було елементом «старизни», однак його рецепція принесла модернізаційні зміни в суспільство Гетьманщини.

Ключові слова: Литовський Статут, рецепція, Гетьманщина, модернізація, «старизна».

В исследовании проанализировано рецепцию Литовского Статута в праве и судопроизводстве Гетманщины в конце 1680-х – начале 1760-х гг. В статье верифицируется рабочая гипотеза, что революция 1648 г. стала для Войска Запорожского стала отрицанием «старого порядка» Речи Посполитой (в том числе и Литовского Статута); гетманату И. Мазепы присуща четко выраженная тенденция к использованию статутного права как основы в регулировании отношений в обществе; дальнейшая успешная рецепция литовского статутного права трансформировала его в самый важный сегмент «малороссийского права». Хотя статутное право и было элементом «старизны», но его рецепция принесла модернизационные изменения в обществе Гетманщины.

Ключевые слова: Литовский Статут, рецепция, Гетманщина, модернизация, «старизна».

The study is dedicated to reception of the Lithuanian Statute in Hetmanate during the late 1680-ies to the early 1760-ies. In the article is verified working hypothesis, that successful reception of the Lithuanian law transformed it into the most important segment of «Little Russian law». Although Lithuanian Statute was an element of «staryzna», but his reception brought modernization changes in Hetmanate society.

Key words: Lithuanian Statute, reception, Hetman, modernization, «staryzna».

Гетьманщина¹ виникла у ході революції 1648 р. та сформувалася протягом постійних воєн як мілітарна політична інституція. Це наочно відбилосся в найпоширенішій у середовищі політичної еліти назві своєї держави – «Військо Запорозьке». Однак, регіментарі, починаючи від Б. Хмельницького, звертали увагу не тільки на армію, але й робили спроби розбудови цивільної адміністрації (бюрократичної системи, що виконувала поряд з військовими фіскальні та низку управлінських функцій), інституцій судочинства, поділу суспільства на тих, хто воював (козаків) й тих, хто платив податки (поспільство). Проте такі зусилля гетьманів (та й центральної української адміністрації в цілому) в умовах постійних війн і масового супротиву населення веденню значних податків зазнавали невдач. Остаточний перехід суспільства Гетьманщини у мирне русло існування стався лише з початком гетьманату І. Мазепи². Зусиллями цього українського регіментаря проводилося свідоме формування центральної адміністрації; гетьманського двору; фіскальної системи, котра окремою статтею видатків забезпечувала регулярне наймане військо; церковної й культурно-освітньої політики; судочинства, яке в своїй діяльності керувалося виключно нормами права; козацького стану, юридично відмежованого від поспільства.

У статті розглянуто рецепцію статутного права у Гетьманщині, яке, з одного боку, для тодішньої еліти та адміністрації було «старизною». З іншого боку, звернення до Литовського статуту³ у судочинстві з кінця XVIII ст. стало важливим засобом для легітимізації новацій, що упрова-

¹ Еліта цього українського державного утворення вживала різні самоназви. До найбільш вживаних у 1680–1760-х рр. належали «Військо Запорозьке» та «Мала Росія» («Мала Русь», «Малоросія»), до менш – «Україна», «Гетьманщина», «Гетьманат». Термін «Гетьманщина» для тодішніх жителів Лівобережжя та Запорозжжя значив територію, яка керувалася регіментарем – найавторитетнішою політичною фігурою для тодішніх українців. Цей термін почав застосовуватися з 1720–1730-х рр. та увійшов у широкий вжиток в наступному XIX ст. Як відзначив В. Пришляк, лише в «Ніжинському літописі» від 1736 р. сім разів вжито політонім «Гетьманщина» (Див.: *Пришляк В.* «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727–1734 роках // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія.* – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 568).

² Переведення Гетьманщини на «мирні рейки» функціонування впроваджувалося в умовах постійних воєн, які хоча майже не проводилися на території «Малої Росії», однак позначалися на внутрішній політиці. За О. Оглоблином з 8081 днів гетьманування І. Мазепи лише 36 було «мирними» (Див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа. – Нью-Йорк-К.-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 101).

³ Згідно з Литовським статутом, судді могли задля більшої справедливості використовувати інші «права християнські» (розд. 4, арт. 5, п. 4). У Гетьманщині, крім Литовського статуту, застосовувалися «Саксонське зеркало» та «Порядок». Проте, якщо перший слугував в якості норм права, то вони – передусім як норми судового процесу.

джувалися українською адміністрацією. Вивчення цього процесу уміщено у рамки поміркованої модернізації українських бюрократичних установ та правової свідомості⁴.

Як відзначив О. Лазаревський, до кінця XVII ст. для полкового суду норми Литовського статуту були не обов'язковими⁵. Втім, наявність цих книг в представників адміністрації Гетьманщини свідчить про їх часткове використання в юридичній практиці. Скажімо, після арешту І. Самойловича залишилася бібліотека, в якій поміж інших книг було 2 примірника Литовського статуту⁶. Щодо судочинства у містах з магдебурзьким правом, то Статут у них застосовувався ледь не після Хмельниччини. Для прикладу, у Борисполі з 1660 р. використовували статутове та магдебурзьке право⁷. Вважається, що на цей час на українських землях найбільше використовувалися польськомовні видання Литовського статуту, передусім 1648 р. (1588 р. видано руською мовою; польські переклади XVII ст. – 1614, 1619, 1648, 1693, 1698 pp.)⁸.

⁴ Під «модернізацією» в дослідженні розуміються свідомі зусилля політиків та інтелектуалів у створенні й реалізації проектів реформ, покликаних змінювати суспільство й надавати йому звичних для нас сучасних характерних ознак (раціональні та ефективні політичні інституції, розвинені фінанси, рівні права для громадян, визначальна роль освіти та науки тощо). З цього питання див.: *Головко В.* Модернізації теорії // Енциклопедія історії України. – Т. 7: Мл-О. – К., 2010. – С. 18–20; *Гавров С.* Социокультурные процессы модернизации // Вопросы социальной теории. – 2009. – Том III. – Вып. 1(3). – С. 359–368; *Chuanqi H.* The Civilization and Modernization // <http://www.modernization.com.cn/Index2.htm> [дата доступу – 28.02.2014].

Якщо вивчення відносин між «старизною» та «новизною» у Великому князівстві Литовському досліджувалося (Див.: *Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII века) // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1994. – С. 68–85; *Blanutsa A., Vashchuk D.* «Old ways» versus «novelties» in the legal and economic sources of the Grand duchy of Lithuania ca. 1450–1700 // *Lithuanian historical studies.* – Vol. 12. – 2007. – Vilnius, 2009. – P. 19–40), то стосовно Гетьманщини ця тема є маловивченою.

⁵ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // *Киевская старина.* – 1898. – № 7–8. – С. 86.

⁶ *Алмазов А.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 35, 40.

⁷ *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // *Киевская старина.* – 1898. – № 7–8. – С. 88.

⁸ На початок XVIII ст. виникла потреба у перекладі Литовського статуту з польської мови на зрозумілу староукраїнську (Див.: *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 160, 163.).

З кінця XVII ст. Статут почали ширше використовувати і в полкових судах⁹. За І. Мазепи норми Литовського статуту стають частиною «прав та вольностей» Війська Запорозького. Так, доноси та звинувачення у зраді почали розглядатися виключно у правовому полі, у тому числі й відповідно до норм Статуту¹⁰. Приміром, у 1701 р. стародубський полковник М. Миклашевський мав контакти з впливовими особами Великого князівства Литовського, але не був покараний «за зраду» – для його засудження потрібні були вагомі докази, як це передбачено у статутовому праві, а не лише факт листування з М. Коцелом¹¹. Широке застосування Литовського статуту дало підстави М. Грушевському на початку XX ст. зробити таку інтерпретацію цього процесу:

«За недостатчею власних збірників законів, які б нормували новий лад, вони (представники української адміністрації гетьманату І. Мазепи – В. К.) по судах і урядах міських і козацьких уживають старі збірники законів – Литовський статут і Магдебурзьке німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу (підкреслення наше – В. К.)¹².

Зміни у правосвідомості та судочинстві, які мали місце за І. Мазепи, відбилися в політико-правовому проекті, укладеному українськими емігрантами у Бендерах 5 квітня 1710 р. У присязі «Договорів та постанов» читаємо:

«Я, Филиппъ Орликъ, повоизбранный Войска Запорожского Гетманъ, присягаю Г[оспо]ду Б[о]гу во Тройцы С[вя]той славимому на томъ: ижъ, будучи волними голосами по давнымъ правамъ и обыкновениямъ войсковымъ, за соизволеніємъ Наяснѣйшого Королевского В[е]л[и]ч[е]ства Шведского, протектора нашего, *от* Енеральной Старшины и *от* всего Войска Запорожского тут при боку Его жъ Королевского В[е]л[и]ч[е]ства и у Днѣпра на низу застающого, через посланных особъ, обранный, оголошений и возведеный на знаменитый урядъ Гетманский, яко сіе договоры и постановленія тут описанные, а с полною обрадою на актѣ теперешной елекції, межі мною и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ узаконенные и утверженые, во всѣхъ пунктахъ, комматах и періодахъ непремѣнно исполняти, милост вѣрность и печаловитое ку Сотчизнѣ Малороссийской, Матцѣ п[а]шой, о добрѣ оной посполитомъ, о цѣлости публичной, о разширенію правъ и волностей войсковыхъ старане, сколько силъ, розуму и способовъ станеть, мѣти, жадныхъ факцій з посторонними

⁹ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С. 17.

¹⁰ У листі від 13 квітня 1692 р до царів регіментар просив перевести розгляд доносів у правове русло (Див.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передм. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 73–74).

¹¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1. – К., 1888. – С. 30.

¹² Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 338.

панствами и пародами, и внутрь в Гѣтчизнѣ на зруїнованє и якоє жь колвекъ оной зашкоженє не строїти, подсылки всякіє, Гѣтчизнѣ правамъ и волностемъ войсковымъ, шкодливыє, Енералной Старшинѣ, полковникомъ и кому колвекъ належатиметь, обявляти, кѹ годнымъ и заслужонымъ в Войску Запорожскомъ особамъ пошанованє и кѹ всему старшому и меншому товариству любовь, а кѹ проступнымъ, ведлугъ артикуловъ правныхъ, справедливость заховати обѣцѹю и должень бѹду (підкреслення наше – *В. К.*)»¹³.

Як бачимо, «права» у присязі вжито 3 рази. Значення у цих трьох контекстах різне, хоча в них є спільні риси. У першому випадку «право» вжите у значенні «старизни». У другому – в сенсі поміркованої модернізації, а саме розширених, покращених прав. У третьому – правам Вітчизни. Четверте використання – «артикули правні» – Литовський статут, оскільки саме так його зазвичай називали на початку XVIII ст.¹⁴.

Наступник І. Мазепи у Гетьманщині – І. Скоропадський мав свідомість подібну до покоління політиків та інтелектуалів кінця XVII – початку XVIII ст. Одразу після свого напівлегального обрання наголошував на основному завданні своєї влади – захисті прав жителів Гетьманщини. Зокрема, в універсалі Войцеховичам від 15 лютого 1710 р. гетьман писав, що він «всілякі давніх Малоросійських регіменту нашого прав конституції, бажаємо в цілості непорушній утримувати...»¹⁵. Також у своїх листах гетьман піклувався оборону прав «малоросійських обивателів» тощо¹⁶.

¹³ Староукраїнський оригінал «Договорів та постанов» опубліковано: Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підг. О. Вовк // Архіви України. – 2010. – Вип. 3-4. – С. 145–166; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 77–117. Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Див.: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 124. – Оп. 2. – 1710 г. – Д. 12. – Л. 2–12 об., копія в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 2236. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 4–15).

¹⁴ І. Скоропадський у листі до Г. Галагана від 9 липня 1721 р. з приводу земельної суперечки писав: «...Вставши рано, вели собі правні артикули для лучного порозумлення о таких пенних і неслухний куплях прочитати» (Див.: Звідомлення І. Ю. Черкаського про відрадження до Харкова р. 1927 // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 6. – К., 1929. – С. 456).

¹⁵ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорун и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 266.

¹⁶ Для прикладу, див. листи І. Скоропадського до Г. Головкина у 1715–1716 рр.: Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки (Москва). – Ф. 204. – Картон 37. – № 6. – Л. 48, 48–48 об., 49, 49–50 об., 51 об. Цікаво, що імперські високопосадовці також використовували таку термінологію (Див.: Материалы для отечественной истории / Издал М. Судненко. – Т. 2. – К., 1855. – С. 103, 128, 174 і далі).

Свідченням того, що литовське статутове право міцно увійшло в юридичну практику, стало й те, що на нього орієнтувалися вищі урядовці¹⁷.

Сам І. Скоропадський, захищаючи українську велику торгівлю використовували при цьому норми Литовського статуту. І. Джиджора в «Економічній політиці російського правительства...» інтерпретував це так:

«...гетьмани, вже від Скоропадського почавши, намагалися стати в поміч таким купцям тим способом, що видавали їм універсали, якими відсували речинці сплати довгів вірителям на пізніше, звичайно на 1–3 роки. Се було можна зробити тим більше, що на Україні аж до 1754 р. не обов'язував ще вексельний устав, виданий за Петра II, а позички опиралися на статутівих «облігах». Такі універсали мали дійсну обов'язуючу правну силу»¹⁸.

Скоропадський намагався оберігати збанкрутілих купців. І. Джиджора наводить універсал від 20 березня 1719 р.:

«вѣдаючи, же онъ здавна в статечномъ пребываючи обхожденіи не чрез марнотратство якоє пришол в своем имѣнїи до скудости, лечь божїим допущеним чрез вышше выраженьные разніе случаи ...выдаемъ сей нашъ з канцеляріи войсковой универсалъ таковой, абы всякие оного Козмы Якимовича кредиторы сожалѣючи христіанскимъ сердцем той его не толко в грошах но и в худобѣ не меньшей подупалости выждали ему долгу два роки и свободное чрез той часъ дали ему-ж помешкание. [...] доброволно постановили и расположили оные должныя гроши на роки по части, якіе бы он, Якимович, могль що року при помощи божїей с своего купеческого промыслу старательно всякому кредитору по обклигам без провизїи уищати – рейментарско предкладаемъ»¹⁹.

¹⁷ Див.: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 81; Звідомлення І. Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927. – С. 456.

¹⁸ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. – С. 81.

¹⁹ Там само. – С. 82. Наведемо фрагменти 1 розділ 27 артикулу Литовського статуту: **«О листехъ железныхъ, кому мають быть даваны.** Тежь уставуемъ, ижь листы железные с канцляреи нашею не мають быти даваны тым, которые маетности свои на збытков марне утратили и за токовыми [!] збыточными утратами в долъги попали, але тымъ маемъ давати таковыя листы, которые в долъги пришли и в убоство попали з божьего допущенья, то есть ижьбы огнемъ погорели або маетности ихъ стонули, або бы отъ розбою, або отъ непрыятеля нашего забраны были, або хто бы тежь для речи посполитое ку утрате и убоству и ку долгомъ пришолъ, такъже купцомъ и инымъ людемъ упалымъ, окромъ жидовъ. Вед же дальшого часу вольности не маемъ тыми листы узычати и давати, толко в наболшой речи и суме тры годы. А в томъ часе маеть се тотъ о заплату старати. [...] А на остатни день выстъя року будутъ повинни рукоими оного на томъ же вряде поставити, а долъжники долговъ своихъ и оного истъца в того вряду упоминатисе, найдовати и доходити будутъ. А естли бы рукоими не поставили, тогда сами за листы або за доводомъ правнымъ тые долъги повинни будутъ платити» (Див. електронний варіант Литовського

За І. Скоропадського *de facto* були зроблені спроби закріпити статутове право як одне з основних для судочинства у Гетьманщині. Справа в тім, що гетьман сприяв перекладу «Литовського статуту», «Саксону» та «Порядку» на староукраїнську мову й створення на їх основі кодифікованого права²⁰.

«О. Лазаревський доводив: переклад, коли і не зводу законів, але прав малоросійських почато з ініціативи І. Скоропадського за рік до його смерті. Гетьман «выхлопотал» у Петра I навіть спеціальний указ, тексту, правда, якого ми не маємо. Безпосередньо в універсалі від 16 травня 1721 р. написано: «... Иж зайшол нас... государя нашего всемиловнейшого указ таковой, дабысмо повелели правніе книги, з которых zde в Малороссии всякіе справи судими бывають, а именно Саксона, Статут Великого княжества литовського и Порядок, з полского діалекту на наше руское (украинское. – О. Г.) наречіе» (підкреслення наше – В. К.)²¹.

Якби переклад було здійснено і затверджено, то статутове право *de jure* стало основними нормами поведінки у Гетьманщині. Рецепція вже старих для XVIII ст. кодексів, початок існування яких на століття раніше, може розглядатися як повернення до «старизни». Проте, оскільки цей процес містив уведення у судочинство норм римського права, його слід розглядати як один з сегментів поміркованої модернізації Гетьманщини.

***

За попередників наказного гетьмана П. Полуботка у судочинстві Гетьманщини не діяла ієрархія судів і тому кожен житель намагався розв'язувати свої суперечки одразу в Генеральному військовому суді та Генеральній військовій канцелярії²². Для виправлення цього та інших недоліків у правовій системі Гетьманщини П. Полуботок та його оточення почали паралельно до діяльності Колегії реалізовувати свій проект «поп-

---

статуту 1588 р.: http://starbel.narod.ru/statut1588_4.htm). Запозичення в універсалі І. Скоропадського з розд. 1, арт. 27 Статуту та відповідні фрагменти Литовського статуту підкреслено нами.

²⁰ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – С. 160, 163, 272.

²¹ Там само. – С. 160, 163.

²² Незначні справи, які розглядалися у вищих інституціях Гетьманщини: декрет Генерального військового суду про розподіл спадщини жителя с. Краснопілля Коропської сотні Ніжинського полку Г. Олещенка від 16 червня 1710 р. (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 1); позовний лист Генерального військового суду Новомлинському жителю В. Дем'яненку за продаж двору малолітніх дітей, якими він опікувався, від 25 вересня 1717 р. (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 254. – Арк. 1–2); чолобитна глухівського жителя О. Високоленка від 3 жовтня 1722 р. на дружину, яка продала майно та втекла з коханцем (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 1–3) і т.д.

равлення» судочинства. Модернізаційні зміни були представлені в універсалах Генеральної військової канцелярії від 19 (30) серпня та 3 (14) грудня 1722 р. В уже універсалі П. Полуботка від 19 серпня 1722 р. читаємо:

«мы по оному его императорского величества указу и по особливоу званья нашего должности, завстязавши [...] одъ таковых непослушнихъ и дерзновенныхъ поступковъ (зловживанъ у судочинстві – В. К.) и остерѣгаючи, жебы которий зъ старшины и другихъ зъ урядниковъ и державцовъ, на комъ тое указу монаршее преслушаніе объявится, на чести и здоровью не пострадалъ [...] суди вездѣ въ полку тамошнемъ мѣеть отъ сего часу панъ полковникъ со всякимъ надлежащимъ устроити порядкомъ, жебы не самъ онъ, и не одинъ судя, але въ присудствіи и другой старшины тамошней, такожъ безъ урядовыхъ, толко бы честныхъ и разумныхъ особъ, которихъ нарочно тому опредѣляти надлежитъ, справи судовые въ судебной избѣ разсмотруваль и рѣшалъ бы обще совѣстно по истиннѣ, яко право и самая слушность указываетъ, безъ жадного пристрастія и неправости [...] ежели ж хто, сѣлским, албо сотеннымъ не доволствуючись судомъ, апеллюватиметь до полкового или зъ полкового суда до Войскового Енерального, теды мѣють суди, предъ которими тотъ апеллянть судимъ былъ, письменное за руками своими требующой сторонѣ дати свѣдѣтельство»²³.

Як бачимо, універсал від 19 серпня 1722 р. належав до своєїрідної відповіді на публікацію указу Малоросійської колегії від 17 серпня про заборону стягувати у суді «наклади». Український універсал повторював декларовану Колегією заборону та додатково закріплював принцип колегіальності судового процесу, оскільки полковникові чи полковому судді суворо заборонили одноосібно вирішувати судові справи. Крім того, універсал передбачав формалізацію судового процесу²⁴. У реформуванні судочинства Полуботок одночасно звертався до «старизни» – Литовського статуту (сюжети про сумлінність суддів), так і намагався підлаштувати їх відповідно до уявлень імператорського двору щодо необхідності модернізації судочинства (заборона винагород суддям, колегіальність, формалізація судового процесу). Крім цього, судьями мали також бути місцеві «без урядові» старшини. Останнє можна інтерпретувати як початок ідеї визнання необхідності розділення «військової» та цивільної (судової) адміністрації. Останнє є основою Литовського статуту та заперечувалося козацьким судочинством.

²³ Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Риневич. – К., 2008. – С. 91–92.

²⁴ Горобець В. «Волимо царя східного...» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 354.

Важливою новацією, втіленою у життя українською адміністрацією, стало запровадження 20 серпня 1722 р. інституції асесорів Генерального військового суду. За О. Лазаревським це було запозиченням зі статутного судоустрою²⁵. Хоча після арешту Полуботка та його найближчого оточення, інституцію асесорів Генерального військового суду було ліквідовано, особи, які обіймали посади асесорів, працювали і в полкових судах. Зокрема, стародубський полковий суд за Д. Апостола поповнився двома «асесорами»²⁶.

«Справа» Полуботка кваліфікувалася як надзвичайно тяжкий державний злочин²⁷. Арештований наказний гетьман, переписуючи російськомовний переклад чолобитної, дописав вимогу «замість Малоросійської колегії створити генеральний суд з семи персон»²⁸. Представники імперської влади звинувачували П. Полуботка та його оточення у самочинних модернізаційних реформах: «Чому ви, не оголосивши Вельямінову, влаштували у себе крім генерального суду ще якийсь свій суд і які справи провадили в тому суді?»²⁹ Наказний гетьман на цей раз виправдовувався уже прецедентами з минулого:

«мы учинили в Глухове суд с совета старшин и сказывали о том ранее бригадиру Вельяминову, что наш генеральный судья заболел, а челобитчиков много [...] Суд этот вовсе не был иной, кроме генерального, он был учрежден временно вместо генерального [...] такое случалось ранее...»³⁰.

Відтак, за П. Полуботка спостерігалися елементи рецепції статутного права, причому як бачимо «старизна» – Литовський статут – використовувалася для впровадження новацій.

***

У сфері українського судочинства наприкінці 1720-х – початку 1730-х рр. також спостерігалися модернізаційні зміни. За «Анонімною запискою про обмеження влади гетьмана» Генеральний військовий суд мав стати верховною інституцією у правовій системі Гетьманщини, яка у своїх рішеннях керувалася українським правом, займалася судочинством

²⁵ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 91.

²⁶ Рішення стародубського полкового суду 1730 р. підписали обозний, суддя, писар та два асесори (Див.: Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 93).

²⁷ Бовгира А. Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – К., 2008. – С. 110.

²⁸ Лазаревский А. Павел Полуботок // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 198–199.

²⁹ Костомаров Н. Павел Полуботок // Павло Полуботок – український гетьман / Упор. В. Замлинський. – К., 1990. – С. 17.

³⁰ Там само.

у разі правопорушень з боку гетьмана та приймала апеляційні оскарження рішень нижчих судів:

«чтоб всякъ з малороссіяньъ первой в томъ судѣ биль судимъ, которому подчиненъ ест. А если там не будетъ удовольствованъ праведно, то даби оттуду апеляцію чиниль до Енералного Суда. А мимо Суд Енералній даби ніхто сужень не биль» (п. 5).

«А у заслужонихъ и служащихъ малороссіянь, которіе имѣютъ маетности по жалованнимъ грамотамъ и по Гетманскимъ унѣверсаламъ, собою Гетманъ безъ розиску Суда Енералного безъ вини и безъ Указу не отбираль би. А что прежде бившіе на уряди Енеральніе и Полковничіе маетности и прочіе угодія отойшли отъ тѣхъ урядовъ в Гетманское, також и другихъ разнихъ державцовъ, владѣніе – в томъ милостивое даби учинено било разсмотреніе, чтобъ впредъ имѣющимъ в онихъ би урядахъ персонамъ не иметь скудости. Такожъ старшини и сотниковъ безъ розиску Суда Енералного отъ чиновъ Гетманъ собою не оставляль би» (п. 2).

«чтобъ впредъ Гетманская власть сама собою смертнихъ езекуцій не опредѣляла и жаднихъ публѣчныхъ побоями и другими безчестными видами наказаній знатнимъ малороссіянамъ и заслужонимъ и чиновникамъ не чинила и никого сама по своей волѣ не судила, но якое в чомъ на кого дѣло позовется, о томъ би в Судѣ Енеральномъ размотрувано по правамъ малороссійскимъ (підкреслення наше – В. К.)» (п. 4)³¹.

Таблиця 1.

Структура модернізаційних контекстів
у «Анонімній записці про обмеження влади гетьмана» (бл. 1727 р.)

Контексти використання новацій	Розділення гетьманської влади на приватну на публічну	Суд – окрема незалежна від гетьмана влада	Обмеження гетьманської влади генеральною старшиною	Апеляція до «гетьманських статей», «малоросійських прав»	Легітимація «старизною»	Перенесення новацій на майбутнє
П.1	+		+			
П.2	+	+	+	+	+	+
П.3	+	+				
П.4		+		+		
П.5		+		+		
П.6	+		+			
П.7			+		+	
Разом	4	4	4	3	2	1

Як бачимо, цей проект містить два контексти, в яких новації легітимізувалися «старизною».

³¹ Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 361–362.

За березневими проектами 1728 р. також планувалася модернізація судочинства, причому найвищою інституцією якого ставав Генеральний військовий суд. Хоча «Рішительні пункти» затвердили судову систему Гетьманщини у половинчастому вигляді у порівнянні з тим, що пропонував Д. Апостол (Генеральний військовий суд складався з 3 українців та 3 росіян, український гетьман був лише його президентом, кінцевою апеляційною інстанцією стала імперська Колегія іноземних справ), українська центральна адміністрація отримала юридичне підтвердження того, що нормами права у Гетьманщині виключно «малоросійське право» (п. 1, 15), що містило «Литовський Статут». По-друге, «Рішительні пункти» зобов'язували провести кодифікацію українського законодавства (п. 20).

Імперські модернізаційні проекти у сфері судочинства та права були використані українською адміністрацією для впорядкування нижчих судів відповідно до українських потреб та створення кодифікованого права для Гетьманщини. Перше було реалізовано в «інструкції» Д. Апостола (1730 р.), основою якої стали Литовський статут, Саксонське зеркало, Порядок судів і справ міських Магдебурзького права, а також напрацювання П. Полуботка з реформування судочинства у 1722–1723 рр.³² Інструкція розвивала кращі традиції права на українських землях: змагальний процес судочинства, тортури в кримінальних справах обмежувалися, при виконанні вироку з козаків стягувалася лише «нав'язка», прирівняна до шляхетської, встановлювалася обов'язковість купчих, заповітів та інших документів у письмовій формі³³.

За Д. Апостола широко використовувалося звернення до Литовського Статуту для відстрочення сплати боргів українським купцям. І. Джиждора свого часу це інтерпретував так:

«Зважаючи на скількість того роду універсалів, можна напевно сказати, що такий спосіб був введений в систему, при чім гетьманська канцелярія зуміла надати таким універсалам правну підставу і силу, основуючи їх не тільки на формульці уживаній Апостола зі слів жалуваної грамоти на гетьманство про «власть устроєвати всякіє воинські і гражданські порядки», але крім того опираючи їх на 27 артикулі 1 розділу зобов'язуючого на Україні кодексу, а власне литовського статута»³⁴.

Таким чином, на перший погляд, скромні реформи українського судочинства вплинули на подальшу модернізацію правової системи у Гетьманщині.

³² Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С. 134.

³³ Інструкція гетмана Данила Апостола малоросійским судам // Киевская старина. – 1887. – №1. – С. 139–154.

³⁴ Джиждора І. Економічна політика російського правительтва супроти України в 1710–1730 рр. – С. 82.

«Права, за якими судиться малоросійський народ...» – важливий модернізаційний проект³⁵. Їх поява багато у чому завдячувала уряду Російської імперії. Це було пов'язано з тим, що представники російської влади не були компетентними в «малоросійському праві» і тому наказувалося українській адміністрації кодифікувати. «Комісія зводу малоросійських прав» розпочала роботу після указу від 28 серпня 1728 р. Імперський уряд уважно стежив за її роботою та неодноразово підштовхував українську владу до пришвидшення кодифікації³⁶. Стосовно перших кроків роботи Комісії, то Л. Окиншевич у Москві віднайшов першу спробу кодифікації 1730 р.; також відомо, що на 1731 р. було укладено три розділи «Прав, за якими судиться малоросійський народ».³⁷ До травня 1734 р. члени Комісії працювали у дома³⁸. У 1734 р. їх перевели до Москви, але наступного року повернули до Глухова. Перша редакція «Прав, за якими судиться малоросійський народ» була зроблена у першій Глухівській період (до 1734 р.)³⁹, тобто протягом гетьманування Д. Апостола.

Тривала робота «Комісія зводу малоросійських прав» мала резонанс у середовищі козацьких інтелектуалів, оскільки до роботи у ній були залучені військові канцеляристи, освічені люди з духовенства та міщанства⁴⁰. У процесі роботи «Комісії» виникало багато питань, тому її члени зверталися за допомогою до Д. Апостола «дати нам інструкцію». У 12-ти її пунктах задавалися різні питання щодо узгодження старих норм права та судового процесу з новими реаліями життя. Наприклад, запитувалося:

«как излагать те места Статута въ которыхъ говорится о шляхте и ея привилегіяхъ, и какимъ словомъ и понятіемъ слова эти заменять [...] вносятъ ли въ сводъ те артикулы Статута, которые къ управленію народа и содержанію вольностей его относятся»⁴¹.

³⁵ Права, по которымъ судится малоросійський народ... – К., 1879.

³⁶ Исследование // Права, по которымъ судится малоросійський народ... – К., 1879. – С. 10.

³⁷ Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 360.

³⁸ Звідомлення І. Ю. Черкаського про командировання до Чернігова в серпні 1926 // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 379–381.

³⁹ Слабченко М. Як судився малоросійський народ // Київська старовина. – 1994. – №1. – С. 49–52.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1024. – Арк. 32–34; Спр. 3792. – Арк. 1–5; Спр. 7237. – Арк. 1; Спр. 8683. – Арк. 3–3 зв.; Спр. 12157. – Арк. 2, 9.

⁴¹ Исследование // Права, по которымъ судится малоросійський народ... – К., 1879. – С. 20.

Такі та подібні питання не змогли не привести до утворення у складі першої Комісії новаторської партії на чолі з Лохвицьким сотником В. Степановим, яка вимагала реалізувати пункт 20-й «Рішительних пунктів», тобто «трое прав звести в один звід»⁴². План В. Степанова підтримували церковні представники (печерський архімандрит) та В. Думитрашко-Раїч. Проти них виступила партія, яку очолив перший голова Комісії – генеральний суддя І. Борозна. Ця консервативна група була проти зведення трьох статутів в один новий кодекс⁴³.

Перший модернізаційний погляд на кодифікацію зрозумілий зі слів В. Степанова:

«Вышепрописанное же все не таким порядком, якъ въ старихъ книгахъ, но новихъ, къ натуральному близшим, располагаемъ и пишемъ, чтобы одно елико возможно ближе другаго следовало и вязалось, инако же делать показалось нам не порядочно и немодно» (підкреслення наше – В. К.)⁴⁴.

Їхні опоненти виступали за звід законів з фрагментів писаного права без адаптування до тогочасних викликів. І. Борозна, захищаючи традицію та літеру права, писав князю О. Шаховському, що новатори хочуть нове право укласти «на образі Малій Росії»⁴⁵.

Як відомо, врешті-решт, перемогла позиція новаторів: «Права, за якими судиться малоросійський народ» стали новаторською кодифікацією, в основі якої покладено «старизну» – Литовський статут. Так, за дослідженнями В. Месяца, у 1716 пунктах «Прав...» містилося 1033 посилань на Литовський статут⁴⁶. Цей кількісний показник засвідчив пряму залежність українського правового кодексу від статутного права.

Хоча частина представників української адміністрації виступали за максимальне збереження «старизни» у кодифікації права, «Права, за якими судиться малоросійський народ...» стали сміливим модернізаційним проектом, який вдало використав «старизну» для легітимації нових суспільно-політичних та соціально-економічних умов функціонування української еліти та суспільства.

⁴² Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С. 136.

⁴³ Там само. – С. 137.

⁴⁴ Исследование // Права, по которымъ судится малороссийский народ... – К., 1879. – С. 23.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Месяц В. История кодификация права на Украине в первой половине XVIII в. – К., 1963. – С. 23.

Нововведення у сфері судочинства за гетьманування К. Розумовського стали показовими у намаганні адміністрації Гетьманщини та еліти суспільства покращити правову систему і пристосувати до нових умов у Російській імперії. О. Лазаревський цілком справедливо свого часу писав, що нові суди вказують на «інтелектуальну силу того суспільства»⁴⁷.

Центральна адміністрація протягом 1750-х, але особливо 1760-х рр., намагалася поновити незалежну правову систему та реформувати судочинство, ліквідувавши наявні недоліки та пристосувавши його до нових умов. Вже 25 вересня 1750 р. з Похідної Генеральної військової канцелярії щойно обраного регіментаря до Генеральної військової канцелярії надійшло розпорядження, щоб апеляційні справи не надсилалися до Сенату, оскільки вони розглядатимуться у Гетьманщині⁴⁸.

На гетьманування К. Розумовського «малоросійським правом» вже розумівся Литовський статут, інші кодекси, які визначалися ним, яке осмислювалося в якості основного регулятора відносин у суспільстві.

Г. Теплов у записці 1762–початку 1763 рр. про дію артикулів Литовського статуту у Гетьманщині пише як про доконаний факт. Він наводив приклади, як згідно Литовського статуту регулювалися соціально-економічні та суспільно-політичні відносини (п. 6, 8, 9, 11, 12)⁴⁹. Апелювання до Литовського статуту постійно використовувалося не тільки в судах, але й в рішеннях української центральної адміністрації. Коли К. Розумовському у грудні 1751 р. потрібно було відмовити у проханні стосовно введення у Миргородському полку посад підкоморія, коморників і возних, то він аргументував свій вчинок «згідно сили малоросійських прав книги статуту розділу дев'ятого»⁵⁰. Однак гетьман пізніше використовував таку ж аргументацію для впровадження цих же посад на початку 1760-х рр. Посилання на «малоросійське право» у 1750-х – на початку 1760-х рр. активно застосовувалося у більшості подібних ситуаціях⁵¹.

Масштабність використання Литовського статуту підтверджує той факт, що його використовували для аргументації тих бажаних суспільно-політичних практик, які не були пов'язаними зі статутним правом. Для

⁴⁷ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 98.

⁴⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. І.–Спр. 53833. – Арк. 154.

⁴⁹ Теплов Г. Записка о Малой России // Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К., 1997. – С. 92–108. Далі посилання на пункт цього документу.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 594. – Арк. 1.

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2485. – Арк 4, 4 зв., 5.

сучасника Г. Теплова, навіть виборність старшини легітимізувалася Литовським статутом:

«В заключение самой только важности сего дела надлежит взять еще в разсуждение разд. 4 арт. 1 пункт 1-й, где определяется и устанавливается, что есть ли бы который из чиновников земских, то есть: Судия, Подсудий и Писарь умер, тогда другие чиновники оставшиеся известить имеют Королю, а, в отсутствие Короля, высшему Правительству, и тогда указано будет на срок съехаться для избрания новых из природных Литовских четырех Кандидатов [...] Из сего права Малороссиянцы в обыкновенный ввели закон, что не токмо Гетман и Старшины Генеральны, то есть: Обозный, два Судьи, Подскарбий, Писарь, два Асаула, Хорунжий и Бунчужный избираются вольными голосами, но и Полковник и Полковые: Обозный, Судья, Писарь, два Асаула и Хорунжий, такжеже Сотник, Сотенный Писарь, Хорунжий и Атаман выбором постановляются» (п. 8).

К. Розумовський протягом 1750-х рр. приклав значних зусиль, аби зробити судочинство Гетьманщини ефективнішим та більш справедливим. Коли за Єлизавети Петрівни була заборонена смертна кара, то гетьман сприяв реалізації цього закону у Гетьманщині. Доцільно відмітити, що у Гетьманщині людей, які вчиняли важкі злочини, карали не засланням на роботи до балтійського порту Рогорвика (пізніше на рудники до Сибіру), як у Росії, а – роботами у Батурині до 10 років⁵².

Український гетьман 8 квітня 1752 р. скасував розгляд дрібних справ у письмовій формі. Це стало поверненням до судочинства, яке існувало до впровадження Петровського указу «Про суд за нововстановленою формою» від 5 листопада 1723 р., поверненням до статутного права та пришвидшило розгляд малозначимих суперечок⁵³. З 1754 р. згідно з гетьманським ордером усі високопосадовці Гетьманщини та українські аристократи мали судитися у земельних справах не в Генеральному військовому суді, а починаючи з полкового⁵⁴. Все це свідчить про помірковану модернізацію автономного українського судочинства.

Необхідність проведення судової реформи поступово визрівала у середовищі гетьманського двору протягом 1750-х рр. та перебував під впливом концепції необхідності розділення військової влади від цивільної. У 1750 р. реєнт Генерального військового суду Ф. Чуйкевич почав укладання кодексу «Суд і розправу в правах малоросійських», присвяченого К. Розумовському, яке остаточно завершив у 1758 р.⁵⁵ У цьому кодексі

⁵² Звідомлення І. Ю. Черкаського про командування до Чернігова в серпні 1926. – С. 373.

⁵³ Там само. – С. 376.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – Т. 1. – С. 83–147.

систематизовано діючі юридичні норми, зокрема статутного права, та запропоновано різні заходи для поліпшення судочинства. Для прикладу, пропонувалося зручно розмістити нові й незалежні від військової адміністрації земські суди, формування Генерального військового суду з 10 депутатів – по одному від кожного полку⁵⁶.

Сприятливе сприймання правниками потенційних змін у судочинстві вплинуло на те, що гетьман універсалом від 17 листопада 1760 р. провів реформу Генерального військового суду. Тепер усі судові справи мали вирішуватися у Генеральному військовому суді (а не Генеральній військовій канцелярії), а сама інституція складалася з 10 виборних представників від полків та 2-х генеральних суддів⁵⁷. За цією реформою Генеральний військовий суд ставав подібним до трибуналу Речі Посполитої, де усі справи вирішувалися депутатами, обраними від воєводств⁵⁸. В універсалі від 17 лютого 1763 р. остаточно скасовано судові функції Генеральної військової канцелярії, що стало наступним кроком у проведенні судової реформи та зменшило кількість апеляційних інстанцій. У вересні 1763 р. для вирішення питань щодо планованих у судочинстві реформ було скликано Старшинську раду⁵⁹. На ній було висловлено бажання створити й інші суди відповідно до Литовського статуту, крім вже існуючого підкоморського. Суддів для гродського (кримінального) суду вирішено не обирати – судочинство мало вестися полковим судом старшини з полковником на чолі. На цій раді були розроблені усі деталі щодо числа судів, їх складу, порядку виборів на ці посади тощо⁶⁰.

Нова система судочинства, була впроваджена універсалом К. Розумовського від 19 листопада 1763 р. ще до офіційного дозволу імперського уряду. О. Лазаревський вважає причиною цього поспіху негласну згоду уряду Катерини II⁶¹. Хоча слід вказати, що в універсалі від 19 листопада гетьман зазначав: «вважаю себе зобов'язаним у виконанні вказаних височайших грамот, привілеїв і зараз останнього, наданого її Імператорською Величністю, про заснування відповідно до малоросійських прав справжніх підкоморних і про приведення до порядку малоросійських судових місць відповідно до затвердженого в Малій Росії права для якнайшвид-

⁵⁶ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 95.

⁵⁷ Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 359, 375; Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 95.

⁵⁸ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 96.

⁵⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 83.

⁶⁰ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 99.

⁶¹ Там само. – С. 100.

шого здійснення правосуддя кожному ображеному»⁶². Тобто імперський уряд, зі слів К. Розумовського офіційно підтвердив проведення судової реформи.

В юрисдикцію земського суду входили цивільні справи, підкоморського – справи щодо меж маєтків, а гродського – кримінальні. Апеляційне оскарження можна було подавати до Генерального військового суду⁶³. Цю реформовану систему судочинства остаточно пропонувалося закріпити у «Проханні малоросійського шляхетства» (п. 22)⁶⁴. Багато модернізаційних проектів пропонувалося закріпити з посиланнями на відповідні розділи та артикули Литовського статуту. Скажімо, землю, як найбільше багатство того часу, укладачі «Прохання» пропонували передати у віддання українській адміністрації:

«По праву малороссийскому – книге Статута, разделу 3, артикулу 12 – и по пунктам прежних гетманов никто из иностранных и прихожих людей не имеет никакого права к произведению в чины и к награждению деревнями и землями, но все таковые преимущества должны получать природные знатные и заслуженные малороссийские люди; от нескольких же уже лет производятся в Малой России в чины и награждаются деревнями иностранные пришельцы и заграничные люди [...] Всеподданейше вашего императорского величества просим, как оних грузин ныне из Малой России вывезть, так и впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких, которые, поселясь в Малой России, знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут, но чтоб все таковые награждения и преимущества оставались навсегда при природных малороссиянах (підкреслення наше – В. К.)». (п.5)⁶⁵

⁶² Див.: *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення) – Ч. II. – К., 2008. – С. 72.

⁶³ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 83–84.

⁶⁴ *Прощение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии / Укл. О. Струкевич // Укр. істор. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 88–98; №9. – С. 87–95.* Далі посилання на пункти цього документа.

⁶⁵ Фрагмент з 3-го розд. 12 арт. Статуту див.: **«Около недавня чужоземцьомъ достоинствъ и врядовъ всяких, а приходнемъ зъ иныхъ паньствахъ [!] и оселости не давати.** Такожъ мы, г[о]с[по]д[а]рѣ, обещуемъ и шлюбуемъ под присегою нашою, которую учинили есмо великому князству литовскому и всим станомъ обывателемъ его, беручи то изъ статуту старого, короля его м[и]л[о]сти Жикгимонта Першого, тому паньству, великому князству литовскому, даного, а в сесь укладаючы и на то позволяючы, што жъ в томъ паньстве, великомъ князстве литовскомъ, и во всихъ замляхъ [!], ему прислухаючих, достоинстей духовныхъ и светскихъ, городовъ, дворовъ, кгруньтовъ, староствъ, державъ, врядовъ земскихъ и дворныхъ, посесый або в деръжанье и поживан[ь]е и вечностей жадныхъ чужоземцьомъ и заграничникомъ, ани суседомъ того паньства давати не маемъ. Але то все мы и потомъки наши, великие князи литовские, давати будемъ повинни только литве, руси, жомойти – родичомъ старожитнымъ и уроженьцомъ великого князства литовского и иныхъ земель, тому великому князству належачыхъ. А хто зъ чужоземцьомъ, заграничникомъ

Права духовенства також аргументувалися Литовським статутом:

«Пользуясь теми ж правами, привилегиями и преимуществами, духовный чин в Малой России, что и шляхетство, имеет по силе малороссийского права – книге Статута разделу 2, артикулу 9 – и установлений сеймових то же самое обязательство к отправлению воинской службы из своих имений, которая отправляема была во время бытности под Польшею чрез определяемых к тому от духовного чина воинских людей» (п. 7)⁶⁶.

Земля у тогочасній Європі на Схід від річки Ельби мала цінність, як правило, лише тоді, коли на ній працювали прикріплені селяни. Тому укладачі «Прохання малоросійського шляхетства» пропонували прикріпити посполитих до землі, аргументуючи це, між іншим, Литовським статутом:

«Малороссийские мужики по правам малороссийским и многим в сходство тех прав, изданных сеймовыми установлениями, не имеют никакой вольности в свободном из места на место переходе, кроме в таком случае, когда их помещик уволит; ибо по силе вышеописанных прав всяк помещик своего беглого мужика и слугу, где бы он ни был, сыскав со всем его домом и пожитками, взять и пожилое на том, кто его примет, доправить может, как-то и до сего времени в Польше и в Великом княжестве Литовском водится [...] Для сего всеподданнейше вашего императорского величества я, гетман, со всем малороссийским шляхетством просим: 1) таковой самовольный малороссийских мужиков переход в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь. [...] 4) Запретить всякого звания мужикам впредь вечно не выписываться в казаки. Всего вышеописанного мы от вашего императорского величества просим не токмо для сохранения в своей силе прав наших, но и для всеобщего Малой России благосостояния... (підкреслення наше – В. К.)»
(п.18)

и соседовъ того паньства и всих земель, ему прислухаючых, важиль се што с того упросити, взяти и в деръжанье прийти, а, упомененый будучы, того заразомъ не пустиль, тогды маетность его вся маеть быти взята до столу и скарбу нашего, великого князства литовьского. Ведь же и тубыльцомъ, хотя и родичомъ великого князства литовьского, достоеньства и вряды всякие мають быти даваны добре значнымъ и правдиве незмышлене в томъ воеводстве або повете оселымъ». Запозичення у «Проханні малоросійського шляхетства» з Литовського статуту підкреслено нами.

⁶⁶ Фрагмент з 2-го розд. 9-го арт. Статуту див.: **«О духовныхъ, яко мають службу земьскую служити.** Уставуемъ тежь, ижь вси духовные з именей своихъ светскихъ и костельныхъ наданых, с которыхъ служба земьская военная бывала, такъже з именей своихъ отчизных, купленых и закупленых шляхетскихъ, войне повинныхъ, службу земьскую военную мають служити тымъ обычаемъ, выправуючи с тыхъ именей своихъ почоть повинный и при немъ за свою особу ч[е]л[о]в[е]ка доброго шляхтича, войне годного, водле уфалы земьское соймовое. А тые почты свои становити мають подъ хоругвью поветовою межы обывателей тыхъ поветовъ, в которыхъ хто з нихъ именья головнейшие маеть». Запозичення у «Проханні малоросійського шляхетства» з Литовського статуту підкреслено нами.

Таблиця 2.
Структура модернізаційних контекстів у «Проханні малоросійського шляхетства» (1763 р.)

Використання новаций	Апеляція до закону – «справ малоросійських», пунктів	Регламентация інституцій, розвиток бюрократії	Захист торгівлі, прав купецтва та міщанства	Легітимація «старизною»	Охорона козацьких прав, реорганізація війська	Оформлення стану кріпаків – «малоросійських мужиків»	Попіл судової та «військової» влади	Розвиток освіти	Збільшення території
П.1									
П.2		+							
П.3						+			+
П.4		+							
П.5	+			+					
П.6	+			+					
П.7	+							+	
П.8				+	+		+		
П.9	+				+				
П.10	+				+				
П.11					+				
П.12					+				
П.13			+				+		
П.14			+	+					
П.15			+						
П.16			+						
П.17			+						
П.18	+					+			
П.19									
П.20	+								
П.21	+	+		+				+	
П.22	+	+					+		
П.23		+							
П.24	+	+							
П.25			+						
Разом	10	6	6	5	5	4	3	2	1

Як бачимо, у «Проханні малоросійського шляхетства» новації легітимізувалися не лише Литовським статутом, але й низкою інших чинників серед яких на першому місці право, чільне місце посідає старизна у цілому та ідея розділення «військової» та судової влади. Усі три чинники так чи інакше пов'язані зі статутним правом.

***

Значну частину запланованого реформування судочинства українській адміністрації вдалося здійснити протягом кінця 1763 – та першої половини 1764 рр. За універсалом від 1 грудня 1763 р. старшиною Гетьманщини обиралися члени підкоморських, земських і гродських судів у відповідності до Литовського статуту⁶⁷. На початку 1764 р. було створено 20 повітів, а в травні того ж року було обрано членів нових судів⁶⁸.

Реалізовані зміни поновили судову систему, котра діяла на українських землях (але не на території Гетьманщини) до 1648 р.: дали можливість відокремити цивільні суди від кримінальних, спростити судовий процес та апеляційне оскарження. Більше того, ця реформа підпорядкувала суспільство одним юридичним нормам, хоч, наприклад, у земських судах судилися козаки, але судили тільки представники шляхетства⁶⁹. За О. Лазаревським, нова система судочинства не була позбавлена недоліків, оскільки реформа стосувалася лише структури суду, зате закони залишалися тими ж самими. Стосовно гродських судів, то в реальності вони стали лише новою формою вже існуючих козацьких судів, на чолі з полковниками⁷⁰.

Реформа правової системи Гетьманщини, проведена українською адміністрацією, була підтверджена указом імператриці від 10 листопада 1764 р. (за трьома іншими актами цього ж дня оголошувалася відставка регіментаря, скасовувався гетьманат та запроваджувалася Малоросійська колегія). Це свідчило, що в очах імперського уряду Катерини II судові реформи української адміністрації виглядали прийнятними навіть у контексті планованої радикальної модернізації Гетьманщини та ліквідації української автономії.

Отже, з часу І. Мазепи спостерігається виразна тенденція до рецепції статутного права. Подальша рецепція Литовського статуту була пов'язана з кодифікацією «Прав, за яким судиться малоросійський народ». На початку 1760-х рр. було виокремлено з «військової» адміністрації Гетьман-

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2696. – Арк. 1.

⁶⁸ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 100.

⁶⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. – С. 83–84.

⁷⁰ Лазаревский А. Суды в старой Малороссии... – С. 101, 103.

щини Генеральний військовий суд та створені нові органи судочинства відповідно до статутного права. Усі зміни, пов'язані з рецепцією Литовського статуту в Гетьманщині так чи інакше уводили чи легітимізували «новизни» української адміністрації. Важливість модернізаційних змін опосередковано засвідчується тим, що вони були у 1764 р. закріплені імперським урядом, який проводив радикальні реформи. Рецепцією «старизни» – статутного права – українська адміністрація реалізувала низку новацій: створення правової системи Гетьманщини, формування правової бази для виключного соціального статусу нобілітету, розділення козацтва та поспільства, закріпленого на юридичному рівні.

Vasyl Kononenko

**Reception of Lithuanian Statute in Hetmanate's Cossack Court
in the late 1680-ies – early 1760-ies.:
Modernization or defending «old ways»?**

Until the Union of Lublin of 1569 the territory of Hetmanate belonged to the Grand Duchy of Lithuania. Lithuanian statutes (1529, 1566) were the law for the population of all regions of the Duchy. Although after the Union of 1569 Ukrainian lands became the part of the Polish Crown, but Lithuanian Statute continued to function in the former provinces of Grand Duchy of Lithuania. Moreover, the Third Lithuanian Statute (1588) was accepted in the Polish Crown. The result of the beginning of the Ukrainian revolution in 1648 was formation of Hetmanate – the first and the largest autonomous region, which have been separated from Polish-Lithuanian Commonwealth. During the first years of Ukrainian autonomy the Lithuanian Statute was not used in Cossack Court. However the reign of Ivan Samoilovich (1672–1687) and Ivan Mazepa (1687–1709) was the beginning of usage of the Lithuanian Statute in the Cossack court.

The aforementioned demonstrates that topic of this article is an actual scientific problem of the East-Central European Early Modern history. This investigation is dedicated to the reception of the Lithuanian Statute in Hetmanate's Cossack court during the late 1680-ies to the early 1760-ies. The article verifies the existing hypothesis that the Ukrainian revolution of 1648 became the denial of the Rzeczpospolita «Ancien Régime» (including Lithuanian Statute), but after several years there was a gradual return to the old social system. It is stated that historical sources during Ivan Samoilovich's and Ivan Mazepa's reign can testify the tendency of usage of the Lithuanian Statute in regulation of relations in the Ukrainian society. It is shown that in historical sources the reign of Ivan Skoropads'ky, Pavlo Polubotok, Danylo Apostol and Kyrylo Rozumovs'ky was the evidence that «the Little Russian law» was not only a tradition, but a legal

system, based on the Lithuanian Statute. Moreover, during successful reception of Lithuanian statute the traditional Cossack rights were transformed into «Little Russian law».

It is proved that although the Lithuanian Statute was an element of «old ways», but its reception brought about modern changes in the Hetmanate society. It is stated that appeal to the Statute by Cossack officers to shape the basis for realizing moderate modernization of court by Ukrainian administration; the acceptance of the Lithuanian Statute by imperial government in 1764 became a part of radical reforms in Hetmanate too.